

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 769.3(097)

БАГАТОГРАННІСТЬ МИСТЕЦТВА ЕКСЛІБРИСА

Сафонова Т.В.

Мистецький інститут художнього моделювання та дизайну
імені Сальвадора Далі

Дослідження ролі мистецтва екслібриса, ціннісних орієнтирів особистості художника у формуванні світосприйняття, естетичного бачення глядача, формування його системи поглядів в самопізнанні через різноманіття розуміння інформативності художнього твору, отримуючи цілісну концепцію соціокультурного контексту спілкування і задоволення.

Ключові слова: екслібрис, діяльність, знання, світогляд, ціннісність, спілкування.

Постановка проблеми. Мистецтво екслібриса відноситься до жанру малої графіки і своєю глибиною смислового та філософського розуміння, посідає щільне місце в світовому образотворчому мистецтві, гідно заслуговує на глибоке вивчення його розвитку у мистецтвознавчому, культурологічному, філософському, психологічному та художньому аспектах.

Мета статті. Звернемося до питання багатогранності мистецтва екслібриса, проаналізуємо його.

Аналіз останніх досліджень. У порівнянні з іншими творами мистецтва [2, с. 63] екслібрис – маленьке чудо створене натхненням художника.

Не можна не погодитися, що екслібриси українських художників – це великий спектр цілей мистецтва малої графіки, в якому відображається його розмаїтість, що екслібрис існує як специфічне соціокультурне явище.

Необхідно зазначити, що досліджуючи екслібрис (книжковий знак) науковці та художники зверталися до різних питань в обґрунтуванні мистецтва екслібриса. Одні піднімали питання визначеності книжкового знаку та питання утилітарності – О. Сидоров [1], С. Фортинський [2] та О. Ласунський [3], інші – наголошували, що екслібрис перетворився у самостійний вид малої графіки А. Яновський [4, с. 1-16], підкреслювали його комунікативність – В. Співак [5, с. 7], розглядали, як елемент колекціонування [3, с. 151, 154], звертались до розмаїття тематики [6] та структурного аналізу та оцінювання [7], напису та позначення [3, с. 22], різновидностей техніки гравірування [8, с. 20, 202; 9; 10; 11].

У контексті традиційної культури, на тлі розвитку графічного мистецтва II половини XX ст. – початку XX століття, прагнення до філософської глибини, людяності – все це створює напружену творчу атмосферу, активне середовище, яке на початку пошуків свого шляху відіграло велику роль у формуванні кожного з сучасних художників [12, с. 147]. Кожний з них знаходить свою власну манеру, художній екслібрис стає сюжетним, абстрактним, ілюстративним.

Головна мета цієї роботи розглянути мистецтво екслібриса з точки зору багатогранності: результату людської діяльності та насолоди, донесення знання і просвітництва, відображення світогляду художника і часу, впровадження кон-

цепції автора та елементу спілкування (колекціонування), впливу та спонуканню формування особистості поціновувача, віддзеркалення формування творчого духа і ціннісних орієнтирів.

Викладення основного матеріалу. Життя не раз доказувало, що діяльно-перетворює мистецтво проявляється в тому, що художній витвір ідейно-естетично діє на людей, сам процес творчості є певним перетворенням за допомогою уяви вражень, фактів, які почерпнуті з дійсності, причому художник переробляє життєвий матеріал в образи, будуючи нову реальність – художній світ.

Витвір мистецтва, екслібрис, створює свою публіку, яка здатна зрозуміти його і насолодитися ним. Він приваблює і спонукає формувати варіативність художніх ідей. В цьому контексті екслібрис є не тільки відображенням ідей замовника, але й художника, як головного творця в цьому тандемі у створенні художнього образу, у наданні йому глибокого узагальнення, осмислення і надання емоційного забарвлення. Одна й та ж ідея в уяві художників уособлюється по-різному. Наприклад, екслібриси до відомої героїчної поеми «Слово о полку Ігоревім» кінця XII століття, якому було присвячено чимало праць українських дослідників. Додамо, що з 30-х років XX століття, вивчення «Слово...» припинене й було обмежене тільки російськомовними дослідженнями АН СРСР. Час повернення до «Слово...», яке має яскраво український характер – 90-ті роки XX століття. У творчості екслібрисистів Б. Куновського, В. Лучко, М. Неймеша, та багато інших «Слово...» відображає соціально-історичну подію з певними емоційним забарвленням та варіативністю створення. У композиціях екслібрисів художників Б. Куновського, В. Неймеша об'єднуючим образом виступає образ Бояна (ім'я XI ст. часів Київської Русі), який є поетом-співачком. У роботах М. Неймеша та В. Лучко, Баян – придворний, князівський поет. У Б. Куновського – він не старий дід, а статна людина з білою бородою, грає на гусях, на ньому вишиванка, шкіряні чоботи – виглядає ошатним. У В. Лучко – образ сивочолого Баяна, який занотовує у розгорнутій книзі події. Така варіативність і множинність художніх ідей змушує глядача сприймати життєвий досвід художника, як особистий, через згадування, знання, порівняння.

Художник, відображаючи світ в екслібрисі, узагальнює і осмислює різний досвід не тільки естетичних, але і всіх інших відносин людини до дійсності і до самого себе. Вплив на глядача відбувається шляхом взаємодії з художником через мистецький витвір. В свою чергу витвір мистецтва – екслібрис, його внутрішній художній світ, нерозривно пов'язаний з естетичним початком у природі, суспільстві, людині: вони в ньому відображені, в його світлі оцінюється життя, він доставляє глядачу естетичну за природою насолоду.

На протязі існування екслібрису в душі подружнього шаржу або подарунку українські художники торкалися теми «ню», які в їх творчому доробку, наприклад, за мотивами модних видань 80-х рр. ХХ ст. – міфи та легенди Древньої Греції та Риму, у 90-х роках і сьогодення, проявилися художніми інтерпретаціями, як образи літературно-художньої богеми на тлі приватності. Особливо знаковим еквівалентом цього періоду, стало зображення оголеної жінки, наприклад, в образі Європи загальновідомого міфу Древньої Греції «Викрадення Європи», яке зустрічається в екслібрисах А. Буртового, Б. Тарасенка, Г. Верещатіна, А. Пугачевського та О. Набоки.

На цьому тлі в екслібрисах художника А. Пугачевського для В. К. де Брюна (1994), оголене тіло героя-напівбога, в трактуванні подвигів Геракла, сприймається інакше. Вони приваблюють передачею не реалістичних форм, а гіперболізованих, в кращому розумінні цього значення, з інтригою та кумедністю сцени.

Естетична оцінка є особистісною. Через особисте відношення художники розкривають загальнолюдські цінності прекрасного, його значущість. На основі вищесказаного, естетичний початок у творчості художників проявляється по-різному, дивлячись на те, що ставить автор за головне у творчості і мистецтві, на які невід'ємні його суттєві функції наголошує.

Соціокультурний контекст в мистецтві екслібриса розкривається в темі та сюжеті. Вони мають важливе значення для формування образу в цілому, дозволяючи розкрити його зміст, створюючи роздуми та асоціації, які повинні виникати у глядача. Крім того, вони в значній мірі визначають для повного сприйняття цікавість екслібриса. Сюжет і композиція екслібриса з позиції сприйняття його інформативності при близькому розгляданні інтерпретується і сприймається глядачем. При тому, глядацьку увагу привертає розмір екслібриса, колір, форма і обрамлення, розташування деталей композиції, направлення (рядки тексту, напису). Та тільки спеціаліст занурюється у глибину його конструктивної побудови, стилістичної особливості, історію створення тощо. Сюжетна лінія в екслібрисі, як інформація, повідомлення відображають гармонію людини і світу, внутрішню гармонію особистості – засіб пробудження соціально направленої активності людей.

Дуже обережно, в радянські часи, наголошувалося на національному, українському. Значення національного, а також самобутнього не вважалися високохудожніми. Тепер видно, що в отриманій незалежності, більшість українських художників екслібрису, розкривають самобутність національного бачення, вторгаючись у різні сфери життя. Відродження духовності суспільства сприяло по-

яві сюжетів з відображенням сакральних мотивів в екслібрисі – роботи М. Стратілата для Богдана Певного (1990), Дарки Маркуса (1991), Мирослави Лабуньки (1992), Леоніда Берестова (1992), Віктора Ющенка (2005), В. Ломаки екслібрис «Релігій багато – Бог один» (1994 р.), власник П. Нестеренко, Г. Пугачевського для А. Й. Ватерсхота (1995), О. Литвинова «Книгарня Митрополита Харківського та Богодухівського Никодима» (1999), Я. Омеляна для Говери Йосафата (2006).

Музичність та пісенність, яка присвячуються українським відомим митцям, де-не-де зустрічається в екслібрисах 60-х рр. ХХ ст. в творчості художників, наприклад, К. Козловського, С. Гебус-Баранецької, І. Пантелика. Лише потім, у 90-ті роки ХХ ст. відновлюється і відображається, як національна самобутність культури народу України (екслібриси М. Стратілата, М. Неймеша, В. Усолкіна, Ю. Киянського, В. Стеценко).

Крім цього, національна специфіка мистецтва проявляє себе у своєрідності образного мислення художника, у передачі емоцій, почуттів, фарб та відтінків і не виникає іншої думки, що мистецтво українського екслібриса – це відображення національних особливостей через творчість художника, концентрованого вираження людської діяльності всіх сфер життя.

Діапазон можливостей мистецтва великий, його неможливо замінити іншими сферами людського духовного життя. З сюжетної лінії екслібриса можна дізнатися про життя суспільства. В мистецтві екслібриса пошуками творчої манери кожний художник розкриває:

1) багатство предметно-чуттєвого світу (екслібриси М. Деміденко, Ю. Киянського, В. Співака, М. Стратілата);

2) його естетичне різноманіття (екслібриси К. Козловського, Г. Кореня, М. Стратілата, О. Стеценко);

3) відкривається нове у вже відомих речах, у незвичному трактуванні (екслібриси С. Храпова, В. Фенчака, К. Антюхіна, Р. Романішина).

Мистецтво екслібриса носить просвітницький характер за тематикою мистецтва екслібриса можливо прослідкувати історію України. Згадуючи історичне минуле, коли інформація про козацтво і Запорізьку Січ у радянські часи замовчувалася, бо мала натяк, як заклик до визвольної боротьби українського народу. Ця інформація напередодні подій 1990 року і пізніше в Україні відображена в екслібрисах, які оспівують згуртовану спільноту козаків та зображення гетьманів і особливого інтересу набула під час святкування 500-річчя Запорізького козацтва. В екслібрисах художників В. Неймеша «ЕЛ Неймеша. 500 років Січі» (1989), М. Стратілата для Богдана Хаворівського «Козак душа правдива» (1992), О. Руденко-Десняка, Юрія Бачі (1990).

Зображення явищ в екслібрисі є в відомому сенсі його відкриттям. Сила мистецтва екслібриса, такої невеликої форми, особливо через його духовну красу, яка просвічується крізь зображувальні образи, летиться назовні, торкається глядача і перетворює його. Споглядання кожного твору, безумовно, прихильниками цього виду мистецтва, відточує їх почуття, формує людську чуттєвість, бачення світу, формує око, яке здатне насолоджуватися красою:

1) різноманітням форм (екслібриси Г. Зубковського, Б. Куновського, Б. Череватого, Г. Кореня, М. Маловського, М. Неймеша, Г. Малакова, В. Перевальського, М. Стратилата, В. Шпака та інших);

2) кольору (екслібриси Д. Беккера, Г. Верещагіна, Г. Пугачевського, О. Криворучка, В. Шпака).

Співвідношення відображального і виражального в екслібрисі розкриває його глибину, художній зміст, знайомить з графічними техніками, від традиційних, так і сучасних, наприклад: на дереві (художники В. Стеценко, І. Пантелюк, В. Перевальський, Я. Гніздовський); на лінолеумі (художники С. Гебус-Баранецька, Г. Малакова, О. Оброца, М. Неймеш); на пластику, оргсклі (художники В. Ломака, О. Литвинов, М. Стратилат, А. Пугачевський, О. Мікловда); на цинку (художники В. Шпак, Ю. Черепанов); офорт (художники Р. Агірба, В. Вишняк, А. Аксінін, Ю. Кох, С. Вязловський, Т. Ковач); інкорель (художник О. Криворучко); туш, перо (художники А. Кузнецова, О. Омелян); комп'ютерна графіка (художники В. Настенко, В. Окрутий, В. Бурмака, Р. Виговський, Н. Коваленко) тощо.

Празькою асоціацією колекціонерів і друзів екслібриса на XXVI Міжнародному конгресі екслібрисистів, що відбувся у 1996 р. в М. Хрумлі, було зафіксовано 46 символічних позначень графічних технік, які використовуються екслібрисистами у світовій практиці.

Повертаючись до головної думки, зазначимо, що творчість людини як специфічний спосіб людської діяльності, в якій реалізується її активність, слугує самовдосконаленню. Результат творчості гармонізує відносини людей з суспільством і природою і, як продукт діяльності, являється не тільки предметом культури, а спонукає процесу розвитку та формуванню людей [13, с. 62].

Екслібрис як соціальне та культурне явище впливає на глядача, розвиваючи його відносно пізнавальних та естетико-моральних чинників. Саме це відображають екслібриси художників С. Гебус-Баранецької – людей праці, образи музикантів, В. Стеценко, В. Розентала – образи танцюристів. Група майстрів з різних куточків України цікавляться досягненнями космічної ери і присвячують їй свої екслібриси – це кияни І. Батечко, М. Бутковський, Б. Куновський, В. Лопата, В. Лучко, О. Масик, О. Мікловда, О. Мистецький, Г. Малаков; з Криму – О. Кирсанов, В. Мицук, С. Малишев, а також С. Гебус-Баранецька (м. Львів), Є. Горельчик (м. Івано-Франківськ), О. Криворучко (м. Чернівці), С. Кукуруза (м. Кам'янець-Подільський), О. Литвинов та Ф. Молібоженко (м. Харків), М. Котляревська (м. Днепропетровськ) та інше.

Узагальнюючи, можна сказати, що інформаційно-пізнавальна інформація, яка міститься в екслібрисах, величезна. Їх змістовна наповненість доносить:

1) сторінки історичного минулого (екслібриси Є. Надеждіна, М. Неймеша, Г. Малакова, І. Масика та інші);

2) поповнює наші знання про світ, наукові та культурні досягнення (екслібриси С. Гебус-Баранецької, В. Масика, О. Мистецького, Б. Куновського, М. Маловського, К. Козловського, М. Стратилата, В. Усолкіна, Я. Омеляна, В. Стеценка, А. Пугачевського, М. Опанашука та інші);

3) надають можливість співставити особистий життєвий досвід з досвідом інших людей, допомагає пізнати себе (екслібриси В. Леоненка, Ю. Киянського, Г. Давидовича, М. Неймеша, Г. Кореня, В. Стеценка).

Прагнення художників до глобального мислення, до створення стану миру, до вирішення загальнолюдських проблем, доля і його героїв, і людства, у масштабах історії, з нею майстри співвідносять свої витвори. Дослідження показало, що екслібриси, як витвір мистецтва за ідейною концепцією може бути:

1) знаково-символічною композицією (з передачею зображення наближеного до реального, фотографічного, стилізованого та декоративного) – (екслібриси І. Криворучко, А. Мистецького, Я. Гніздовського, В. Співака).

2) носити сюжетно-ілюстративний характер (екслібриси Г. Верещагіна, В. Мицука, А. Пугачевського, М. Неймеша);

3) колажем (екслібрис Д. Беккера);

4) філософським есе, інтерпретацією (екслібриси О. Аксініна, К. Антюхіна);

5) серією (екслібриси Г. Малакова).

Художник, переосмислюючи власні спостереження і роздуми над життям, створює цілісну художню концепцію, втілює її у художній твір. Якщо в композиціях екслібрисів відображається сутність предмета (натюрмортні мотиви), природи життя (пейзажні мотиви), характерні особистості та захоплення його власника (портретні зображення, шаржі), то ілюстративний екслібрис є відображенням будь-якої сцени з літературного твору. Тут завдяки морфологічним художнім прийомам (порівнянню, подібі, гіперболі, літоті, алегорії, гротеску, метафорі) з'являється можливість навіяти відповідні асоціативні уявлення, викликати відчуття. У композиції, колажу та філософському есе художник може висловити думку на одному папері, то серія вимагає розгорнутої оповідності на декількох листах, дотримуючись періодів часу або жанрів.

Виразний художній образ може підтримуватися не тільки характерними зображеннями оточуючого середовища, а й рядком із літературного твору (Т. Шевченка, Л. Українки та інших), який не тільки утворює з зображенням незвичну композиційну побудову екслібриса, але й несуть в собі сугестивну дію. Так творчість художників В. Усолкіна та В. Неймеша відрізняються від інших екслібрисистів саме таким відображально-виражальним прийомом. Подекуди цей прийом зустрічається в роботах художника А. Алексеева – з рядками твору Т. Шевченка «Гайдамаки». Рядки у композиціях екслібрисів несуть в собі форми впливу у вираженні національного повстання, суму за рідненьку Батьківщину з призивом, нагадуванням, впливом близьким до виховної функції.

Висновки. Таким чином не тільки літературні рядки мають вплив на свідомість людини. При оцінюванні екслібриса відбуваються взаємодіючі процеси і сказати однозначно, що переважало на стадії задуму композиції, чи то рядки з літературного твору, чи то образи, залишається потаємним.

Глядач оцінює художній твір, орієнтуючись на особистісні цінності. Але спеціаліст звертає увагу не тільки на бачення цілого раніше частин у процесі предметно-художнього споглядання, а й на естетичні аспекти.

Не можливо сказати, що функції мистецтва, які будують ціннісну свідомість людини, які вчать його бачити життя крізь призму образності, не стосуються екслібриса. Мистецтво екслібриса дає відчуття насолоди, формує естетичні смаки, пробуджує творчий дух, вчить бачити красу, допомагає освоїти світ по законам краси.

В силу приватності мистецтва екслібриса (художник – замовник – колекціонер) мистецтво екслібриса не так доступно широкому колу глядачів, але тематичні виставки, упорядником яких являється голова Київської організації

Спілки клубу екслібрисистів України кандидат мистецтвознавства П. В. Нестеренко, мистецтво екслібриса стає більш знайомим. Популяризація зростає за рахунок проведення Міжнародних конгресів та бієнале, які проходять у різних країнах світу і об'єднують між собою художників та колекціонерів. Українські художники сьогодні приймають в них участь, отримуючи призові місця.

Відродження мистецтва екслібриса відбувається у ВНЗ України, проводяться міжвузівські студентські конкурси [14] та виставки [15].

Список літератури:

1. Сидоров А. А. Мысли по поводу exlibris'a / А. А. Сидоров // Книжные знаки К. С. Козловского. Каталог выставки, Воронеж, 1964. – С. 4.
2. Фортинский С. Исследования и материалы. Вып. II. Советский художественный книжный знак / С. Фортинский. – Москва, 1960.
3. Ласунский О. Книжный знак / О. Ласунский – Воронеж.: Издательство Воронежского Университета, 1967. – 165 с.; Так само, с. 151, 154; Так само, с. 22.
4. Мастера экслибриса. Аркадий Пугачевский / [Вступ. слово Алексея Яновского]. – К.: Изд-во Сергея Бродовича, 2007. – 16 с.
5. Співак В. М. Мистецтва екслібрису / В. М. Співак. – Черкаси: Клуб екслібриса, 2010. – 30 с.
6. Сафонова Т. В. Жанрові відображення реальності в українському екслібрисі / Т. В. Сафонова // Вісник ХДАДМ. – 2012. – № 10. – С. 70-75.
7. Сафонова Т. В. Информативність екслібрису: естетичні аспекти / Т. В. Сафонова // Вісник ХДАДМ. – 2011. – № 1. – С. 79-94.
8. Ерощкин В. Ф. Экслибрис как графическая композиция / В. Ф. Ерощкин // Омский научный вестник ОГИС. – 2014. – № 4 (131); Так само, с. 201.
9. Вольгушев А. Е. Экслибрис как учебный предмет в графической подготовке художника-педагога / А. Е. Вольгушев. – М.: МПГУ, 2003. – 170 с.
10. Нестеренко П. В. Графічні техніки в екслібрисах ХХ ст. / П. В. Нестеренко // Мистецтвознавство України. Зб. наук. пр. – К.: СПД Кравчук В. К. – 2003. – Вип. 3. – С. 348-355.
11. Книжкові знаки Богдана Сороки [Каталог виставки] / [уклад. Р. Д. Фіголь, О. В. Канчалаба, передмова Р. М. Яціва.]. – Львів: ЕДД УНДІПП, 1989. – 66 с.
12. Леонтьева Г. К. Дорогой поиска / Г. К. Леонтьева. – Л. – М.: Искусство, 1965. – 204 с.
13. Шевнюк О. Л. Культурология: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / О. Л. Шевнюк. – К.: Знання-Прес, 2005. – 353 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
14. III Всеукраїнський студентський конкурс книжкового знаку пам'яті Фелікса Кідера, Україна, м. Херсон, ХНТУ, 28-30 жовтня 2014 р. Електронний ресурс: <http://www.kntu.net.ua/index.php/rus/layout/set/print>
15. Творча країна «День художника на Пріорці» виставка живопису та графіки. – 14 жовтня 2014. Електронний ресурс: <http://muza.com.ua>

Сафонова Т.В.

Институт художественного моделирования и дизайна имени Сальвадора Дали

МНОГОГРАННОСТЬ ИСКУССТВА ЭКСЛИБРИСА

Аннотация

Исследование роли искусства экслибриса, ценностных ориентиров личности художника в формировании мировосприятия, эстетического видения зрителя, формирования его системы взглядов в самопознании через многообразие понимания информативности художественного произведения, получая целостную концепцию социокультурного контекста общения и удовольствия.

Ключевые слова: экслибрис, деятельность, знание, мировоззрение, ценностность, общение.

Safonova T.V.

Institute of Art Modeling and Design named after Salvador Dali

ART VERSATILITY BOOKPLATE

Summary

Investigation of the role of art bookplates, values of the individual artist in the formation of attitude, the aesthetic vision of the viewer, forming his belief system in self-knowledge through the understanding of the diversity of information content of a work of art, a holistic concept of socio-cultural context of communication and enjoyment.

Keywords: bookplate, activities, knowledge, philosophy, value, communication.